

Г. А. Сергєєва
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
м. Харків, Україна

ТЕРМІН І ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК ОБ'ЄКТИ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ: ПОНЯТТЯ ТА ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ

***Анотація.** У статті на основі дослідження наукового доробку відомих учених-термінологів подано аналіз основних термінологічних концепцій та підходів до визначення основних понять загального термінознавства, на основі якого обґрунтовується визначення поняття правничої термінології, встановлення критеріїв та джерельної бази для її відбору як мовного матеріалу для лінгвістичного дослідження.*

***Ключові слова:** термінологічні концепції, термін, термінологія, правничі термінологія, об'єкт лінгвістичного дослідження.*

Науковий підхід до вивчення мовних явищ передбачає розроблення загальнотеоретичних положень та визначення основних категоріальних понять, які є основою їх лінгвістичного аналізу. Це повною мірою стосується і дослідження проблем термінології загалом як частини лексичного складу мови, так і окремих її складників, зокрема й терміносистеми права, розвиток якої останнім часом є достатньо динамічним, чим пояснюється значний інтерес до її дослідження у різних аспектах. Метою статті є аналіз наукових підходів до вирішення загальних теоретичних проблем, пов'язаних з питанням про місце термінології у структурі мови, визначенням поняття та диференційних ознак терміна та встановленням на цій основі меж української правничої термінології як об'єкта лінгвістичного дослідження та джерельної бази для відбору мовного матеріалу для такого дослідження.

Концептуальним підґрунтям для аналізу стали праці В. Даниленко, А. Д'якова, Т. Кияка, А. Крижанівської, Т. Панько, О. Покровської, О. Реформатського, Л. Симоненко, О. Суперанської та ін. Як свідчить опрацювання теоретичної наукової літератури з досліджуваної теми, понятійний апарат термінології як науки ще остаточно не розроблений вченими. Незважаючи на довгу історію наукового вивчення терміна та велику кількість наукових праць, присвячених теоретичним і практичним проблемам термінології, у науці існують суттєві розбіжності щодо визначення основних понять термінознавства, таких як «термін», «термінологія», «терміносистема», «термінологічне поле».

Важливо визначити те, яке місце займає термінологія у структурі сучасної української мови, оскільки *«жодне явище в мові не можна зрозуміти, не враховуючи системи, до якої воно належить»* [3, с. 64]. Усі погляди на термінологію як на сукупність термінів у сучасній науці розробляються у трьох основних теоретичних напрямках. Для мовознавців, які вивчають переважно особливості літературної мови, термінологічна лексика є складовою частиною лексики літературної мови. Для фахівців-термінологів, які досліджують певну науку, термінологія становить автономний розділ лексики національної мови, що має мало спільного з літературною мовою. Логіки, які мають справу виключно з поняттями, вважають, що термінологія взагалі є не мовою, а системою штучно створених знаків [13, с. 17].

Зазначимо, що згідно з метою нашого дослідження нас цікавлять тільки два перших напрями, з якими пов'язані різні термінологічні концепції, в яких вирішуються питання про місце термінології в літературній мові та про розуміння сутності терміна. Як складник термінологічної системи термін, з одного боку, формально є словом, тобто мовною одиницею і членом лексичної системи мови. З іншого боку, він є елементом системи наукових понять, *«знаком, що наближається до елементів штучних семіотичних систем»* [7, с. 73]. На подвійну природу терміна вказував також А. Реформатський, який пропонував розрізняти терміни «логос» (зміст) та «лексис» (форму) [10, с. 103]. Саме подвійна природа терміна, на нашу думку, зумовлює існування протилежних поглядів на цей науковий об'єкт та неоднозначність у трактуванні його науковцями.

Прихильники першого погляду розглядають термінологію як підсистему літературної мови, тобто як окрему частину її лексичної системи. Саме такий погляд переважає в українському мовознавстві

(М. Богуцька, І. Ковалик, А. Крижанівська, Т. Панько, Л. Симоненко та ін.). Так, Т. Кияк вважає: «терміни не є особливими одиницями лексичного складу мови, що мають властивості, притаманні лише їм, а становлять повноцінну частину загального складу мови» [4, с. 9]. Подібної думки дотримується і А. Крижанівська [6, с. 6]. Деякі дослідники [8, с. 83] навіть висловлюють думку, що термінологію породжує лексико-семантична система конкретної мови, оскільки значна частина термінів – це продукт семантичної деривації в межах готового мовного знака. Учені підкреслюють, що термінологія народжується, функціонує та розвивається на ґрунті певної національної мови і створюють терміни та користуються ними носії цієї ж мови. З огляду на це, на їхню думку, у термінології діють загальні закони розвитку мови і наявні майже всі лексико-семантичні процеси, що характеризують лексику літературної мови.

Можливо, на цій теорії і ґрунтується ототожнення процесу запозичення термінів з аналогічним процесом у літературній мові [2, с. 108]. Однак слід урахувати, що умови народження та функціонування термінів є дещо іншими, ніж загальноновживаних слів. Термінологічний характер слова формується як заперечення або трансформація низки суттєвих семасіологічних характеристик загальноновживаної лексичної одиниці (процес термінологізації) [8, с. 83], оскільки терміни повинні відповідати вимогам професійної комунікації. Саме таким положенням термінологічних одиниць у мовній системі зумовлені певні вимоги до терміна. Спираючись на відомі термінологічні праці, виділяємо важливі для нашого дослідження вимоги до одиниць термінологічної лексики, які водночас є і характерними особливостями терміна. Це такі вимоги:

- 1) тенденція до моносемічності і небажаність синонімії та омонімії в межах певної термінологічної системи. За її межами багатозначні терміни часто є міжнауковими омонімами;
- 2) відсутність конотації та експресивності;
- 3) системність, умотивованість, відпрацьованість у творенні;
- 4) точність співвіднесення з науковим фаховим поняттям;
- 5) наявність дефініції;
- 6) у плані вираження термін – це коротке і чітке слово, оформлене за законами відповідної національної мови, або словосполучення, яке характеризується концептуальною і семантичною цілісністю.

Отже, термін як елемент певної фахової мови має свої специфічні риси. Зважаючи на це, можна зробити припущення, що загальнономовні процеси, зокрема й освоєння та функціонування запозичень, можуть мати в термінології свої особливості.

Відповідно до іншої теорії, прибічники якої відділяють термінологію від літературної мови, розглядаючи її як окрему галузь, термін принципово відрізняється від слів загальноновживаної лексики (Ш. Баллі, Н. Васильєва, Н. Подольська, О. Суперанська).

Ми дотримуємось погляду на термінологію як на упорядковану сукупність термінів певної мови або окремої галузі знань, пов'язаних один з одним на понятійному, лексико-семантичному, словотворчому та граматичному рівнях, і розглядаємо її як специфічну систему (терміносистему) в складі лексичної системи літературної мови. Терміни органічно входять у систему загальнолітературної лексики та належать до спеціального функціонального стилю (наукового).

Отже, термін розглядаємо як одиницю мови (слово або словосполучення), що виражає поняття спеціальних галузей знання і водночас є невід'ємною частиною лексичної системи певної національної мови. З огляду на це вважаємо, що дослідження мовних явищ у термінології має ґрунтуватися на врахуванні зовнішньомовних ознак та внутрішньомовних закономірностей.

У науковій літературі існує також кілька поглядів на сутність терміна та співвіднесеність його з нетерміном. Отже, постає проблема визначення терміна, а також критеріїв, які відрізняють термін від номена та загальноновживаного слова. Подвійна природа терміна й відсутність чіткої гносеологічної і лінгвістичної межі між ним і нетерміном, що є загальновідомим фактом, ускладнюють їх розмежування та надання терміну чіткого загальноновизнаного визначення, яке б відображало його сутність. Розмежування цих різнорідних одиниць важливе для вирішення завдань конкретного дослідження, оскільки неприпустимо розглядати термін в одному парадигматичному ряді з власними іменами та номенклатурними знаками, як буває в окремих дослідженнях [5, с. 3–4].

У дослідженні термінологічних одиниць пропонуємо дотримуватись концепції функціональної природи терміна (є ще структурно-субстанційний підхід, за яким термін – це особливе слово, яке протиставляється за своєю семантичною і граматичною структурою загальноновживаному). Згідно з функціональним розумінням сутності терміна останній – це не особливий тип лексичної одиниці, а функція, тип уживання лексичної одиниці (В. Гак, Б. Головін, В. Перебийніс, В. Лейчик, Ф. Циткіна, Т. Кияк, Т. Панько). Г. Винокур

зазначав, що термін – «це не особливе слово, а тільки слово з особливою функцією. Особлива функція, в якій виступає слово як термін – це функція називання» [1, с. 5–6; див. також 3; 10]. Проте номінативність не може бути визнана рисою, що відрізняє терміни від інших типів слів, оскільки номінативність є властивістю мовного знака, а номінативна функція властива не тільки термінам, а й словам узагалі. До речі, терміну властиві всі функції слова, крім експресивної [9, с. 18]. Водночас у терміна є й специфічна функція, яку, на наш погляд, цілком слушно вважають основною, – дефінітивна. Саме ця функція, як нам видається, може бути визначальним критерієм диференціації спеціального та загальноновживаного слова.

Ще однією визначальною рисою терміна термінознавці вважають його зв'язок з поняттям. Вказівка на певний зв'язок, зокрема називання (Т. Денисенко та Д. Дудик, Т. Кияк, А. Крижанівська, Н. Непийвода), вираження (Д. Ганич та І. Олійник, В. Овчаренко, Т. Панько, Н. Родзевич) або співвіднесення (С. Худолєєва), терміна з поняттям є основною в усіх наявних концепціях терміна [6, с. 6]. На відміну від загальноновживаного слова, термін пов'язаний не з побутовим поняттям, а з поняттям певної галузі науки, тобто він є терміном тільки в межах певної термінологічної системи (за Д. Лотте) або термінологічного поля (за А. Реформатським). Тому для визначення сутності терміна слід звернути увагу на твердження А. Реформатського, що саме ця обов'язкова співвіднесеність терміна та наукового поняття в межах певного термінологічного поля відділяє термін від інших слів [11, с. 51]. Тобто визначити термінологічність лексичної одиниці можна шляхом співвіднесення її з відповідним компонентом понятійної системи певної галузі знань.

На думку О. Суперанської, відмінність терміна і загальноновживаного слова виявляється в особливостях їхніх сигніфікативних та денотативних зв'язків, а інші відмінності є наслідком останніх [13, с. 11]. Для загальноновживаних слів характерною є єдність форми, змісту та денотата, а у терміна така єдність відсутня (можливість зміни форми у зв'язку зі змінами змісту внаслідок розвитку поняття). З огляду на це у термінів виділяють план вираження (термін-слово) та план змісту (термін-поняття) [13, с. 83]. Ця подвійна природа терміна і відрізняє його від звичайного слова, де план вираження і план змісту становлять єдине ціле. Термін-поняття протистоїть термінові-слову, оскільки термін-поняття – це наукове уявлення (концепт), яке займає місце терміна у межах теорії і є членом певної термінології, в системі якої визначається його значення, а термін-слово – це назва поняття, його словесне позначення, що відповідає місцю терміна в певному лексичному ряді і є членом лексичної системи, яка обслуговує певне термінологічне поле.

Термін і слово треба не протиставляти, а зіставляти, оскільки у них є подібні й водночас відмінні риси (В. Виноградов). Ми вважаємо, що неможливо також категорично визначити термін або тільки як особливе слово, або тільки як слово в особливій функції. Треба брати до уваги неоднорідність наукової термінології, у складі якої функціонують і специфічні слова, які не вживаються в загальнолітературній мові (напр.: делікт, презумпція, секвестр), і загальноновживані слова, які мають специфічну функцію – позначають наукове поняття (напр.: захисник, справа). Отже, у визначенні сутності терміна як одиниці мови слід урахувати позамовні фактори, що характеризують термін як виразник наукового поняття, та внутрішньомовні фактори, що визначають його як частину лексичної системи – складник загальнолітературної мови.

Отже, розгляд теоретичних термінологічних концепцій та аналіз фактичного мовного матеріалу дозволяють дати визначення основних теоретичних понять, на які ми спираємось під час вирішення питання відбору мовного матеріалу для дослідження. Термінологію розглядаємо як специфічну систему (терміносистему) у складі лексичної системи літературної мови, а термін – як мовну одиницю (слово або словосполучення) спеціальної сфери вживання, яка є словесним позначенням наукового поняття, має закріплене дефініцією термінологічне значення, що є семантичною основою відповідного поняття, а також реалізується в межах певного термінологічного поля. Точне значення терміна-поняття може бути визначене тільки в системі термінів певного термінологічного поля, оскільки існування терміна можливе тільки всередині певної термінологічної системи. Під поняттям ми розуміємо компонент думки, що відображає загальні та суттєві ознаки, властивості та відношення предметів і явищ як самостійних об'єктів певної галузі науки. Дефініція є науковим визначенням поняття, яке позначене відповідним терміном, і водночас стислим тлумаченням значення терміна.

Таким чином, ґрунтуючись на такому розумінні терміна, під час дослідження правничої термінології ми залуцаємо до аналізу слова та словосполучення, які позначають поняття сфери законодавства, юридичної науки та практики, мають у термінологічному полі ПРАВО відповідну дефініцію, якою визначається їхнє місце в системі.

Слід зауважити, що важливим складником наукового дослідження є визначення принципів не тільки відбору фактичного матеріалу, але й теоретичних основ, згідно з якими визначається джерельна база

дослідження. Остання повинна максимально повно репрезентувати мовний матеріал у його відносній цілісності та евристичній значущості.

Грунтуючись на цьому, а також зважаючи на традиції формування та структурні особливості української правничої термінології, зазначимо, що до джерельної бази фактичного матеріалу варто відносити роботи різного типу, що подають право у всій сукупності його складових елементів – галузей права. Підкреслимо, що право являє собою складну і внутрішньо диференційовану сферу наукового та прикладного знання. Сукупність галузей права становить чітко структуровану та розгалужену систему, яка постійно вдосконалюється, унаслідок чого відбувається формування нових галузей права та з'являється необхідність виділення все нових і нових складників системи права. Основою цього процесу є розвиток суспільних відносин, що становлять предмет тієї чи іншої галузі права та регулюються законодавством. Зміни в суспільних відносинах вимагають вдосконалення правового регулювання. Спостерігається тенденція до швидкого реагування системи права на динаміку трансформацій, що відбуваються в економіці та державному управлінні.

Велика кількість якісно відмінних видів суспільних відносин є об'єктивною основою існування різних видів правовідносин, які разом із відповідними методами їхнього регулювання створюють цілісну систему галузей права. Ці галузі є самостійними блоками правової системи суспільства в цілому, тісно взаємодіють між собою, взаємодоповнюють одна одну.

До того ж слід ураховувати, що специфічною рисою права є те, що кожна його галузь становить одночасно правничу галузь, яка матеріалізується у правових принципах, нормах, методах, і навчальну дисципліну, тісно пов'язану з правовою наукою, що виражається у монографіях, статтях, навчальних посібниках, підручниках із відповідної галузі права. Право і правова наука є сторонами одного явища. Якщо певна галузь права регулює суспільні відносини, законодавчо закріплюючи форми і методи поведінки суб'єктів права, то правова наука вивчає правові категорії і правові норми, розвиває їх, сприяє удосконаленню законодавства шляхом вироблення рекомендацій.

Отже, визначаючи джерельну базу дослідження, ми керуємося тим, що вона повинна відображати всі основні складники правничої науки та практики і складатись із джерел різного типу. Це такі джерела, як термінологічні словники різних типів, пов'язані зі сферою права, наукові тексти спеціального характеру, законодавчі тексти, монографічні роботи, присвячені проблемам права, правнича наука та навчальна література (посібники, підручники з правничих наук).

ЛІТЕРАТУРА

1. Винокур Г.О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. *Тр. Московск. ин-та истории, философии и литературы*. М., 1939. Т. 5 : Сб. статей по языкознанию. С. 3–55.
2. Гринчишин Д.Г. Из спостережень над адміністративно-юридичною лексикою в українських грамотах XIV–XV ст. *Дослідження і матеріали з української мови*. К., 1962. Т. 5. С. 51–60.
3. Даниленко В.П. О месте научной терминологии в лексической системе языка. *Вопросы языкознания*. 1976. № 4. С. 64–71.
4. Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения. К. : УМКВО, 1989. 104 с.
5. Комарова З.И. О сущности термина. *Термин и слово*. Горький : Горьк. ун-т, 1979. С. 3–13.
6. Крыжановская А.В. Сопоставительное исследование терминологии современного русского и украинского языков: проблема унификации и интеграции. К. : Наукова думка, 1985. 204 с.
7. Кузьмина Н.Б. Вариативность современной лингвистической терминологии. *Вестник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У.І. Леніна. Серыя IV «Філалогія. Журналістыка»*. 1970. № 1. С. 73–77.
8. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем. *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*. М. : Наука, 1970. С. 82–94.
9. Радченко О.І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології : дис. ... канд. філол. наук. Х., 2000. 203 с.
10. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. *Проблемы структурной лингвистики*. М. : Наука, 1968. С. 103–125.
11. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология. *Вопросы терминологии*. М. : Изд-во АН СССР, 1961. С. 46–54.
12. Родзевич Н.С. Поняття «термін», «термінологія» і «номенклатура» в працях радянських і зарубіжних учених. *Лексикографічний бюлетень АН УРСР*. К., 1963. Вип. 9. С. 3–12.
13. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. М. : Наука, 1989. 243 с.

Г. А. Сергеева. Термин и терминология как объекты лингвистического анализа: понятие и дифференциальные признаки. – Статья.

Аннотация. В статье на основе исследования научных работ ученых-термиологов представлен анализ основных терминологических концепций и подходов к определению основных понятий общего терминоведения, на основе которого обосновывается определение понятия правовой терминологии, установление критериев и источников для ее отбора как языкового материала для лингвистического исследования.

Ключевые слова: терминологические концепции, термин, терминология, правовая терминология, объект лингвистического исследования.

H. Serhieieva. Term and Terminology as an Object of Linguistic Research: Notion and Distinguishing Features. – Article.

Summary. In the article, the main terminological conceptions and approaches to defining the basic notions of terminology, given in the studies by researchers working in the given sphere, were analyzed. Relying on the analyses, definition of law terminology notion, determination of criteria and sources to select language material for studying was substantiated.

Key words: terminological conception, term, terminology, law terminology, object of linguistic research.

УДК 81'1-13:1:008

Н. М. Шкворченко

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри романо-германської філології та методики викладання

іноземних мов

Міжнародний гуманітарний університет

м. Одеса, Україна

Ю. В. Шарапановська

аспірантка кафедри романо-германської філології та методики

викладання іноземних мов

Міжнародний гуманітарний університет

м. Одеса, Україна

СТРУКТУРА КЛАСИФІКАЦІЇ КОНЦЕПТУ У ЛІНГВІСТИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Анотація. У статті розглядається проблема класифікації та структуралізації концепту у лінгвістичному дослідженні. Важливою рисою концептів є орієнтованість на ціннісні настанови народу. Цінність як специфічне соціальне визначення об'єктів і явищ дійсності з огляду на їхню значущість, позитивне чи негативне значення для людини і суспільства є важливим елементом будь-якого лінгвокультурного концепту. У мові маркером цінності явища чи об'єкта стає номінативна цільність групи слів, що його позначають. Структура концепту представлена такими трьома базовими компонентами: образом, інформаційним змістом і інтерпретаційним полем. У структурі концепту дослідники виділяють ядро та периферію. Ядро концепту формують загальномовні значення лексем. Для описання концепту в його синхронному стані необхідне синхронне дослідження репрезентацій концепту в лексико-когнітивних системах.

Ключові слова: концепт, концептосфера, ядро концепту, периферія концепту, репрезентація концепту.

Лексичний склад мови тісно пов'язаний із суспільством, у якому ця мова існує, його культурою, звичаями та традиціями. Цей зв'язок стосується як матеріальних об'єктів повсякденного життя, так і внутрішньої, ментальної сторони. Для номінації матеріальних об'єктів люди використовують лексичні одиниці, які віддзеркалюють конкретні мовні поняття, що існують в окремій мовній культурі. Прикладами можуть бути назви специфічних предметів одягу (вишиванка, *kilt* тощо), музичних інструментів (кобза, *bagpipe* тощо), страв (борщ, *pudding* тощо). Такі назви можуть бути незрозумілими для пересічних мовців, які не володіють іноземними мовами, а також не знайомі з культурними звичаями інших країн. Такі